

Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler

Mustafa Gündüz (haz.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, s. 556.

Orhan İYİTOĞLU*

Eğitim, dikey ve yatay boyutlarıyla farklı vasıfları haiz bir mekanizma, toplumun zaman ve mekân bağlamında değişim göstermesinden etkilenen ve bu yönde şekillenen tarihsel bir olgu olarak tanımlanabilir. Eğitim, toplumun tarihsel, kültürel, siyasi ve iktisadi damarlarından beslenen ve aynı zamanda bu damarları inşa eden ve besleyen bir süreç olması hasebiyle tebarüz eder. Bu nedenle eğitimi, toplumun tarihsel gelişim süreci içinde incelemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Başka bir ifadeyle eğitimi ve toplumu birbirleriyle olan ilişkisi içinde ele almak ve bunları değiştirip dönüştüren amil ve şartlarıyla birlikte değerlendirmek daha doğru bir tutum olacaktır.

Rönesans'la birlikte Avrupa'da, ortaçağ dogmatizminin yerine, akli ve deneyi/tecrübeyi esas alan bir anlayış geçmiştir. İşbu anlayış semavî ve kutsal olan her şeye amansız bir savaş açmakla maluldür. Mezkûr anlayışın ikame edildiği döneme Rönesans adı verilmektedir. Bu yeni dönem ve bu dönemde ikame edilen zihniyet, devlet rejimlerinden, toplumsal yapıya, siyaset anlayışından, üretim ve ticaret alışkanlıklarına bütün bunlardan dünyayı algılama biçimine kadar birçok şeyi değiştirmiştir.¹ Böyle bir dönemde, eğitim, toplumu bir araya getiren değerlerin bireylere aktarılması anlamına gelen *kasıtlı kültürleme* sürecinin önemli bir aracı ve manivelası olarak görülmüştür. Bu koşullar beraberinde ekonomik gelişmeyi hızlandırıp endüstrileşen ekonominin ihtiyaçlarına cevap veren ve ulusal birliği

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü Doktora Öğrencisi.

1 Mustafa Gündüz, "Modern Eğitimin Doğuşu Ve Alternatif Eğitim Paradigmaları", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Eğitim Felsefesi Özel Sayısı*, 2013, s. 67-80.

sağlamaya çalışan merkezi bir eğitim sistematiğini getirmiştir. Öyle ki, artık, hem sanayi devriminin hem de ulus-devletin ihtiyaç duyduğu insan tipini karşılamanın en kestirme ve kesin yolu “insanları eğitmekten geçiyordu.”² denilebilir. Bu şartların neticesinde, Fortna’nın da belirttiği üzere, “eğitime bakışta *mekanik mühendislik*” diye adlandırılabilir devletçi ve merkezi okullaşma düşüncesi ortaya çıkmıştır (s. 231-232). Çünkü “cehaletin kendisi modernleşme önünde bir engel ve ortadan kaldırılması gereken bir problem olarak görülmeye başlandı”.³ Bu suretle, kurumlaşmamış bir eğitim anlayışı yerine, bilgi ve kültürün okullar vasıtasıyla merkezin değerlerini benimseyen bireylere aktarılması ön görülmüştür. Böylece eğitimin “devlet tarafından organize edilmesi, özellikle ilköğretimin parasız ve zorunlu hale getirilmesi ve toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılması”⁴ gündeme gelmiştir.

Tanzimat’tan Cumhuriyet’e eğitim, toplum, dil, din, aydın, kültür ve modernleşme meseleleri üzerinde çalışan eğitim tarihçisi Mustafa Gündüz tarafından kaleme alınan *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler* isimli çalışma Osmanlı’nın 16. ve 20. yüzyıl arasında klasik ve modern dönem eğitim uygulamalarını, bu süreçte yaşanan tartışmaları konu edinmektedir. Kitabın en temel meselesi, klasik metinlerle çağdaş okuyucuyu buluşturmayı amaçlamasıdır. *Doğu Batı* yayınlarından 2013 yılında çıkan derleme kitap, iki ana bölümden oluşmaktadır. Öncelikle kitapta Türk eğitim tarihi ve kültür tarihi meraklıları için geniş sayılabilecek ama aynı zamanda oldukça konsantre bir özellik de gösteren uzun bir giriş yazısı okuyucuları karşılamaktadır. Burada Osmanlı eğitim tarihi başlangıçtan Cumhuriyet dönemine kadar kurumları, kişileri, eserleri, özgün tecrübeleriyle özetlenmektedir.

Osmanlı, eğitimin sosyal mühendislik rolünü iyi okumuştur. Fortna da “son dönem Osmanlı Devleti’nin Batılı ve Doğulu çağdaşlarının yüzleştiği aynı sorunları paylaştığı ve aynı sorunlara karşı önlem aldığı” belirtmiştir (s. 265). Önce “Osmanlıcılığın gerçekleştirilmesi için...” daha sonra da “II. Abdülhamid döneminde devletin siyasi ve idari birliğinin korunması ve aynı zamanda devletin dini kontrol altına alabilmesi için eğitimden çok farklı beklentiler içine girilmiştir”⁵. “Hem Osmanlı hem de cumhuriyet devrinde güçlü bir merkezileşme geleneğinin varlığı, eğitimdeki değişimin ana kaynağı olarak dikkatleri devlet üzerinde” yoğunlaştırmıştır (s. 231). Bu bakımdan, “modernleşme sürecinde ortaya çıkan eğitim durumunu incelemek

2 Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası, Cumhuriyet’in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür Ve Aydınlar*, Ankara: Lotus Yay., 2010, s. 54.

3 Gündüz, *a.g.e.*, 2010, s. 229.

4 Gündüz, *a.g.e.*, 2010, s. 55.

5 Gündüz, *a.g.e.*, 2010, s. 55.

araştırmaya değer bir konudur.” (s. 313). Osmanlı modernleşme sürecinde eğitim uygulamalarının ve durumlarının merkezi ve devletçi unsurlarını ortaya koyan bu eser, birçok nedenden ihmal edilmiş bir çalışma alanı olan Türk Eğitim Tarihi için, önemli bir kaynaktır ve eksikliği hissedilen bir boşluğu doldurmaktadır.

Eğitim toplumsal, sosyal, ekonomik, kültürel değişimlerden etkilenen ve onları etkileyen bir olgudur. Bu nedenle, Osmanlı'nın klasik ve modern dönem eğitim uygulamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için okuyuculara döneme ait önbilgileri kazandırmak önemlidir. Yazar da, bu önbilgileri Klasik Devir, modernleşme süreci, I. ve II. Meşrutiyet şeklinde sıralayarak kısa ve öz bir biçimde işlemiştir. Çoğu zaman kitap, sayfalarının büyük bölümünü kaplayan yoğun kaynak gösterimiyle, okurların konuyla ilgili bilgilerini derinleştirmeleri için ve onların yönelebilecekleri alanın yeni ve temel kaynaklarına ulaşması adına, onlara rehberlik etmektedir.

Kitabın ikinci bölümünde 16. ve 20. yüzyıl Osmanlı eğitim meselelerini irdeleyen alanın önde gelen Batılı eğitim tarihçileri tarafından yazılan temsil kabiliyeti yüksek altı makalenin çevirisine yer verilmiştir. Bu makaleler orijinal konulara değinmeleri ve güvenilir kaynaklar kullanmalarına göre seçilmiştir. Harvard ve Princeton üniversiteleri öğretim üyeleri Shabab Ahmed ve Nenad Filipoviç tarafından yazılan ilk makalede Kanuni Sultan Süleyman'ın medreselerde okutulmasını istediği 39 kitabın anlatılmasına yer verilmiştir. Bu kitapların değerlendirilmesi üzerinden dönemin eğitim anlayışı, eğitim-iktidar ve merkezleşme noktalarına dair izler de bulmak mümkündür. Ayrıca bu dönemde “Kur'an tefsiri eserleri bir dereceye kadar düşünce özgürlüğü olduğunu gösterir.” (s. 162-163) şeklindeki tespit dikkat çekicidir. İkinci çalışma ise dünyaca ünlü Osmanlı tarihçisi Suraiya Faroqhi⁶ tarafından yazılmıştır. Bu makalede, Atâî tarihine göre; ulemayı aileleri, telifâtı/eserleri, idari vazifeleri, memleketleri, ders verdikleri medreseler ve patronaj gibi kriterlere göre inceleyerek sosyal hareketliliklerini ve aralarındaki hiyerarşiyi anlatmıştır. Bu çalışma ulemanın yukarıya doğru hareketliliğinde etkin olan araçların anlaşılmasına katkı sağlayan önemli bir çalışmadır. Bu bölümün üçüncü çalışması ise Richards Chambers tarafından Osmanlı modernizasyonunda önemli bir yeri olan Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı üzerine yazılan makaledir. Ahmet Cevdet Paşa⁷ ile ilgili bu makale onun bitmek tükenmek bilmeyen okuma, öğrenme aşkının ve çok yönlü yapısının

6 2005 yılından bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde ders vermektedir. Osmanlı modernleşme dönemini çalışan önemli tarihçilerden biri olan Faroqhi, Osmanlı'da hayatın çeşitli boyutlarını inceleyen çok sayıda kitap ve makale yayımlamıştır.

7 Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitimciliği hakkında ayrıntılı ve bütünlüklü bilgi için bk: Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yay., 2012.

yukarıya doğru tırmanışındaki patronaj fırsatlarını onun ayağına getirdiğini gözler önüne sermektedir. Bu bölümün takip eden iki makalesi Benjamin Fortna⁸ tarafından kaleme alınmıştır. Bu makalelerde Fortna, son dönem Osmanlı eğitim sisteminde meydana gelen medrese tabanlı “geleneksel” ve okul tabanlı, “seküler”, “modern” eğitim anlayışları arasındaki farkı irdelenmiştir. Fortna; Halit Ziya, Mehmet Akif, Şevket Süreyya, Semiha Ayverdi gibi aydınların biyografisi, anı ve hatıralarını “aile”, “hareketlilik”, “okul” ve “dil ve kültür” gibi kriterler açısından inceleyerek, “*geleneksel* olanla *modern* olan arasındaki ayrım çizgisinin büyük oranda belirsiz” olduğunu belirtmiştir (s. 262). Bir öncekinin devamı olan diğer makalesindeyse yazar son dönem Osmanlı eğitim anlayışının ahlaki gündemini Çin, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin eğitim programlarındaki ahlak unsuruyla karşılaştırmalı olarak vermiştir. Bu değerlendirmeyi birinci el kaynaklar ve arşiv belgeleri kullanarak, o dönemde okutulan *Rehber-i Ahlak* ve *İlmi Ahlak* isimli iki kitabın şekli ve içerik değerlendirmesiyle somutlaştırır. Fortna, o dönem eğitim anlayışı ve okulları için “*seküler* veya *modern* yerine *yeni-tarz* diye adlandırmak daha anlamlıdır” sonucunu çıkarır (s. 311). Bu bölümün son makalesi Frank Stone⁹ tarafından yazılmıştır. Giriş bölümünde Türkiye’nin modernleşme sürecinde eğitim olgusunun neden incelenmesi gerektiğini sıralar. Bunları Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp gibi yazarların eserlerinden alıntılar yaparak somutlaştırır. Çağdaş Türk Eğitim kuramcılarını eğitime yükledikleri vazife ve uygulama biçimlerine gösterdikleri eğilimlerine göre “taklitçiler”, “özgün üreticiler”, “İslamcılar” ve “radikal muhalifler” olmak üzere dört gruba ayırır (s. 317). II. Meşrutiyetin sonuçlarının, Cumhuriyet Dönemi eğitimine ve yenilik hareketlerine nasıl yansıdığını bazı yazar ve eğitimciler özelinde anlatmıştır. Böylesi bir düzende, Türk Eğitimindeki *İslami-Laik* ya da *Muhafazakâr-Pozitivist* tartışmasının oluşumunun fikri temellerini irdeler.

Kitabın üçüncü bölümünde, özellikle Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının devlet son dönem eğitim uygulamalarına ve çıkmazlarına ilişkin 19 özgün makalesi yer almaktadır. Kitabın Türk eğitim

8 Benjamin C. Fortna, Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Çalışmaları (SOAS). Fortna, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikası üzerine Chicago Üniversitesinde doktora yapmıştır. Bu çalışma Türkçe’ye çevrilmiştir. *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Üzerine Önemli Bir Çalışma: Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yay., 2005. Fortna son dönem Osmanlı Eğitim Tarihi alanında yaptığı çalışmalarla ünlüdür. Bu dönemdeki okuma yazma öğretimi çabalarının ilginç tarihi hakkında yakın zamanda Türkçeye de çevrilen kitabı için bk: Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yay., 2013.

9 Türkiye’de Tarsus Amerikan Koleji’nde uzun süre görev yapan bir misyoner olan Frank Stone’nun buradaki faaliyetlerini anlattığı anıları *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları* adıyla Türkçe olarak da yayımlanmıştır.

tarihine belki de en önemli katkı veren kısmı burasıdır. Bu bölümde, Osmanlı aydınlarının Batı dünyasında hızla gelişen modern eğitim düşünce ve uygulamalarına nasıl baktıklarına, hangi araç ve gereçlerle karşılık vermeye çalıştıklarına, ne tür uygulamalar yaptıklarına ilişkin geniş yorumlar okumak mümkündür. Burada Osmanlıcadan çevrim yazıları verilen yazıların bazıları ilk defa yayımlanmaktadır.

Burada öncelikle bir Osmanlı aydını olduğu kadar, bir Cumhuriyet bürokrati da olan Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun 16. Yüzyılda Osmanlı eğitim tarihini anlattığı üç serilik yazısı önemlidir. Yazar burada medrese, tekke ve zaviyeler ile Enderun mektebini Osmanlı tarihinin klasik tarih kitaplarından hareketle ama erken Cumhuriyetin zihniyet zaviyesinden anlatmıştır. Lütfi Efendi ise, Tanzimat devrinin eğitim gelişmelerini kişiler ve kurumlar bağlamında kısaca anlatmıştır. Münif Paşa'nın çocuk eğitimine ilişkin ilk pedagojik yazısı hayli önemlidir. Ziya Paşa, eğitimin yeni bir toplum ve yeni bir birey oluşturmak için ne kadar elzem olduğunu anlatan yazısı geleneksel kurum ve uygulamalara adeta savaş ilan etmesi yönüyle ilginçtir. Ebuzziya Tevfik'in, mektepsizliğin memleketin başına nasıl belalar açtığını anlattığı yazısı ise, merkezi ve devlet kaynaklı bir eğitimin aydınlar arasında erken sayılabilecek vakitte kabul edildiğini göstermektedir. Bir edip ve vatan şairi olarak tanıdığımız Namık Kemal de eğitime ilgi duyanlardan ve bu konuyu tartışanlardandır. N. Kemal'in zorunlu eğitimin bazı mahzurlarına dikkat çekmesi, eğitimin faydasını ise güneşin faydasına benzetmesi kitapta önemli görülmektedir.

Eğitim konusunda en büyük atılımlar, tecrübeler, tartışmalar ve radikal sayılabilecek girişimler şüphesiz II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Darülmualimîn müdürü Mustafa Satı Bey arasında geçen ve *Tuba Ağacı Nazariyesi* adıyla şöhret bulan eğitim reformu tartışmasını orijinal haliyle yine buradan okumak mümkün. Yine Cumhuriyet dönemi Başbakanlarından, II. Meşrutiyet'in İslâmcı yazarı Mehmed Şemseddin(Günaltay)'in eğitim konusundaki farklı bakış açılarını da orijinal metinlerden okumak mümkün. Bu güne kadar Osman Ergin'in dışında, üzerine meraklı bakışların esirgendiği, gerçek anlamda bir muhafazakâr aydın ve eğitimci olan Muallim Cevdet'in öğretmen yetiştirme tarihini özet biçimde ama hayli etkileyici bir biçimde anlattığı yazısı, öğretmenlerin tarihi açısından bir hayli önem taşımaktadır. Kitabın bu bölümündeki yazılarda dile getirilen görüşler, yapılan tartışmalar, eğitim sorunlarının halline yönelik çözüm önerileri bu gün bile güncelliğini korumaktadır. Zaten bu yönüyle yazar tarafından klasik olarak kabul edilmiş ve derlemeye alınmışlardır. Eğitim dünyasının sorunlar yumağına döndüğü günümüzde, sahîh ve kat'i çözüm arayanların vizyon arayışlarını başka kıtalar

ve ülkelerden, kendi ülke ve toplumumuzun tarihine yönelmeleri sağlıklı yol ve yöntemler bulmalarını sağlayacaktır.

Çalışmanın dikkat çekici özelliklerini toparlamak gerekirse; Türk Eğitim Tarihinin, kişi, kurum ve eserleriyle kısa bir yekûnunu önümüze koyan derleme eser, klasik ve modern eğitim tarihimiz üzerine yazılmış makaleleri bir araya getirmektedir. Çalışma ayrıca kurgusal yönünün düzenli olması hasebiyle de önemli bir kaynak niteliğindedir. Böylece bu eser, eğitim tarihine meraklı olan sıradan okurlardan lisansüstü çalışmalar yapan akademisyenlere kadar çok farklı kesimlere hitap edebilmektedir. Ancak bu olumlu özelliklerine rağmen kitapta bir değerlendirme ve sonuç kısmının olmaması bir eksik olarak görülebilir. Ayrıca klasik makalelerde kullanılan kaynakların kaynakçaya alınmaması, dipnotlardaki eser ve kişilerin dizine dâhil edilmemesi de önemli bir nakısa olmuştur. Yeni baskılarda bu eksiklerin giderilmesi dileğiyle.